

Octavian Buda

PRIVIREA LUI THANATOS

Epidemii, războaie, asasinate, masacre
în șase istorii medicale locale și globale

Ediție ilustrată

POLIROM
2024

CUPRINS

PROLOG. <i>Et in Arcadia ego</i> : Cele șase părți ale dramei.....	9
PARTEA ÎNTÂI. De la Ciuma lui Iustinian la Ciuma lui Caragea: o istorie a Morții Negre	17
1.1. De ce epidemiile (ne) schimbă istoria?.....	19
1.2. <i>Ave Mors Nigra, morituri te salutant!</i>	40
1.3. De la Basarab I la Marea Molimă bucureșteană, 1813	62
1.4. Un secol mai târziu... <i>La grippe à la Roumaine</i> , 1918.....	88
Epilog	93
PARTEA A DOUA. Decapitarea ca simbol național: reconstituirea chipului lui Mihai Viteazul	95
2.1. Între istorie și medicină: cum arătau oamenii din trecut?	97
2.2. Craniologie „mistică”.....	122
2.3. Francisc Rainer: anatomie, antropologie și fotografie	130
2.4. Reconstrucția facială a craniului lui Mihai Viteazul.....	134
Epilog	144
PARTEA A TREIA. Autopsia unui asasinat politic: Barbu Catargiu.....	147
3.1. Asasinatul, vector de modernizare?.....	149
3.2. O zi furtunoasă: 1862, 8 iunie, București.....	158
3.3. Necropsia medico-legală efectuată de Iacob Felix & Co.....	169
3.4. Perfectul asasin, prefectul asasin și vizitiul fantomatic.....	177
Epilog	200
PARTEA A PATRA. Mina Minovici: știința din spatele morții	201
4.1. Istorii crepusculare: cadavrul, nebunul și medicina legală	203
4.2. Asistentul lui Carol Davila	217

4.3. Acolo unde moartea slujește vieții: Morga orașului, 1892.....	227
4.4. Despre crime și criminali: contrazicându-l pe Lombroso	234
Epilog	255
PARTEA A CINCEA. Moartea unui laureat Nobel la Mărășești:	
Eduard Buchner, chimiștii și Primul Război Mondial.....	257
5.1. Toți pentru kaizerul Wilhelm al II-lea! <i>Manifestul celor 93</i>	259
5.2. Elixirul vieții și fermentul: frații Buchner și nașterea biochimiei.....	271
5.3. În apărarea „onoarei germane”: pe ambele fronturi ale Marelui Război.....	296
5.4. Armele „invizibile” ale Primului Război Mondial: gazele de luptă.	305
Epilog	314
PARTEA A ȘASEA. Pădurea ororilor: Katyń și medicii legiști din România.....	
6.1. Pactul Molotov-Ribbentrop și „execuția” unei națiuni.....	317
6.2. Adevărul din pământ, 1943: legiști din toate țările, uniți-vă!	334
6.3. Soarta unui medic legist imparțial: Alexandru Birkle	348
6.4. Intermezzo medico-legal: Mihail Kernbach și Ioan Moraru. Confuzii și dezinformări.....	362
Epilog	374
<i>Note și referințe bibliografice</i>	375
<i>Lista ilustrațiilor și credite.....</i>	439
<i>Indice selectiv de nume proprii.....</i>	453

*

Cristalizarea medicinei legale ca specialitate medicală de sine stătătoare începe odată cu tot mai numeroasele nevoi ale justiției de a dispune de ajutorul unor persoane cu experiență (medici, chirurghi, moașe) pentru judecarea unor procese privind atentatul la viață, integritatea corporală și sănătatea persoanei, prin explicarea cauzelor infracțiunilor. Aceste abordări devin posibile în contextul în care în Renaștere, dar mai ales după, în epoca barocă, se permanentizează accesul liber la cultură, artă și la creațiile materiale și spirituale generate de acestea (prin difuziunea artefactelor și a idealurilor de frumos, armonie și exuberanță estetică). Oamenii își diversifică preocupările într-o lume în care nu se mai poate trăi fără urbanizare, reglementări social-economice și, nu în ultimul rând, evoluția codurilor juridice⁷. Medicina și farmacia au ieșit din izolarea relativă în care se dezvoltaseră până atunci, integrând din plin noile cunoștințe dobândite de științele pozitive, precum matematica, mecanica, fizica și chimia. Cercetătorii naturii (inclusiv medicii) au beneficiat de o serie de premise favorabile, prin înflorirea fără precedent a vieții universitare ca urmare a dezvoltării economice a orașelor⁸. Oamenii de știință dobândesc un statut cvasi-independent față de instituțiile bisericești și statale și o bună poziție socială. Savanții nu mai trăiesc sprijiniți doar de un mecena nobil, dar cu o influență limitată, dimpotrivă, înconjurați de discipoli, încep să influențeze nu numai socialul, ci și politica statului. Universitățile apar și se dezvoltă în mai toate țările europene. Apariția tiparului difuzează rapid și eficient orice descoperire științifică și geografică. Tirajul cărților crește și apar librăriile. Tratatul științific capătă circulație europeană. Oamenii de știință încep să se cunoască personal între ei, își fac vizite reciproce, fac schimburi de informații și polemizează activ. Cu alte cuvinte, se dezvoltă o viață științifică autentică, iar solidaritatea oamenilor de știință nu mai ține cont de frontiere sau de limitările impuse de apartenențele politice ori religioase.

Ambroise Paré (c. 1510-1590) a fost o personalitate fascinantă a Renașterii. În pofida faptului că n-a ajuns niciodată medic, Paré a fost „chirurg regal”, servindu-i pe Henric al II-lea, Francisc al II-lea, Carol al IX-lea și Henric al III-lea. În contextul istoriei medicinei legale, el a fost unul dintre savanții care au pus bazele traumatologiei moderne. Abilitatea și inventivitatea sa, dublate de entuziasmul unui autodidact obstinat, au dus la elaborarea unor noi tehnici chirurgicale și chiar la inaugurarea unei științe a protezării ortopedice, a proteticii. S-a ocupat și de boli epidemice precum ciuma, variola, rujeola, lepra⁹. În tratatul său revoluționar dedicat tratamentului rănilor de război, din 1545, Paré s-a opus opririi hemoragiei, a hemostazei prin cauterizarea brutală și mutilantă, practicând o simplă și genială ligatură a vaselor

Fig. 4.3. *Constitutio Criminalis Carolinae*, redactată între 1530 și 1532 în timpul domniei lui Carol Quintul: conține reglementări ce amintesc de statutul medicului expert, pus să dea răspunsuri la ceea ce astăzi constituie spețele medico-legale.

de sânge¹⁰. A respins și metoda de tratare a plăgilor prin opărirea cu ulei încins, considerată de asemenea ca brutală și inutilă. Tratamentul fracturilor și al plăgilor capului, precum și un important tratat de anatomie sunt scrieri fundamentale în traumatologie, cu concepte care se vor rafina ulterior în traumatologia clinică și, respectiv, cea medico-legală¹¹. Ambroise Paré spunea, în calitate de medic și jurisconsult, că dacă medicul curant are în mână viața pacientului, atunci cuvântul medicului legist cântărește greu în darea sentinței care interesează cinstea, averea, libertatea și viața celui judecat: *les jurisconsultes jugent selon qu'on leur rapporte*¹².

În epoca barocă se nasc academiile și societățile științifice, foruri savante în care membrii activi sunt aleși, pe merit, dintre marile personalități ale timpului. Aceștia primesc răspunsuri autorizate de la membrii corespondenți, de obicei de la cei de peste hotare, care se adresează înaltelor academii prin scrisori elaborate în care își descriu descoperirile lor. Ei devin astfel experți și își oferă experiența lor în mediul reglementat al instituțiilor academice¹³. Era o problemă de timp până când apelul la acești medici specializați să vină și dinspre zona dreptului, a tribunalelor și a închisorilor. Sporadică, până în secolul al XV-lea, expertiza medicului începe să fie reglementată juridic încă din secolul al XVI-lea prin *Constitutio Criminalis Carolinae* (1532)¹⁴ și al XVII-lea prin *Edictul din Nantes* (1603), urmate de *Praxis Criminalis* (1656), pentru

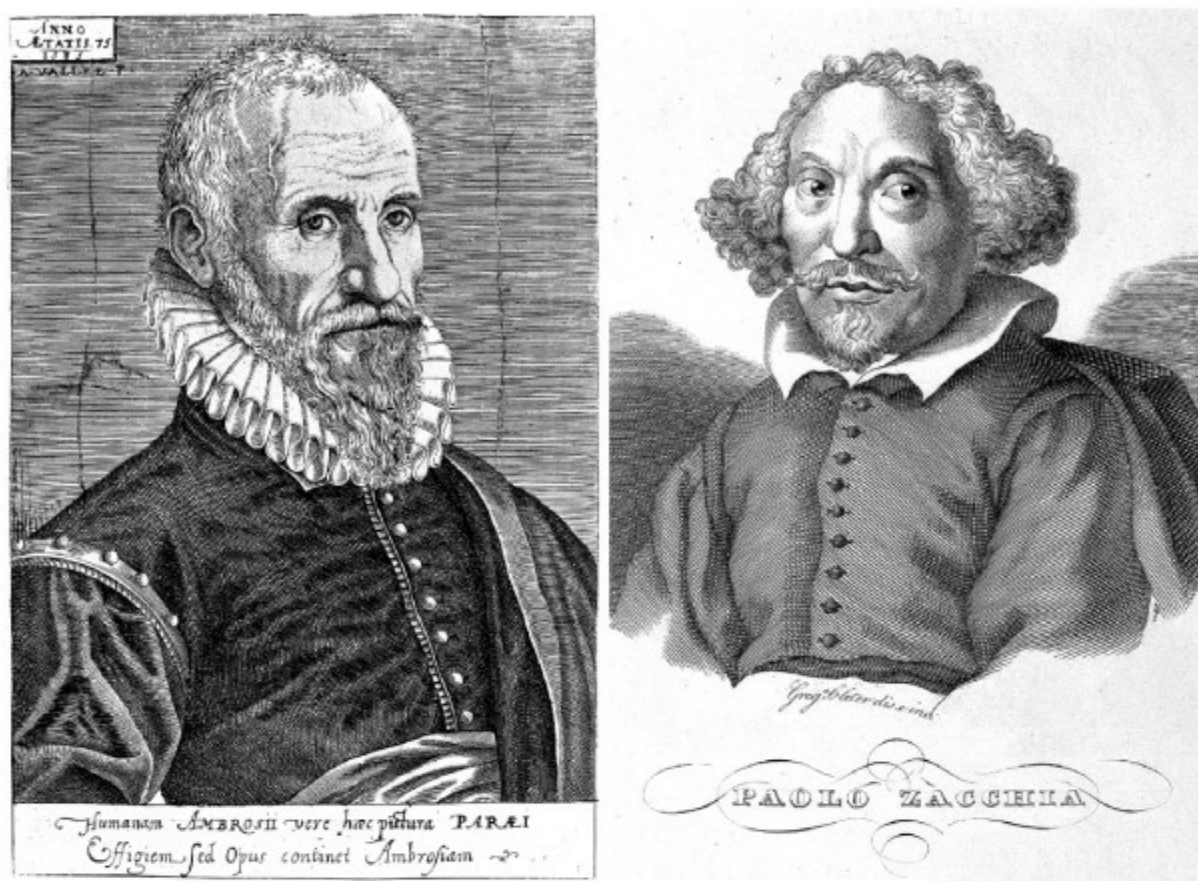
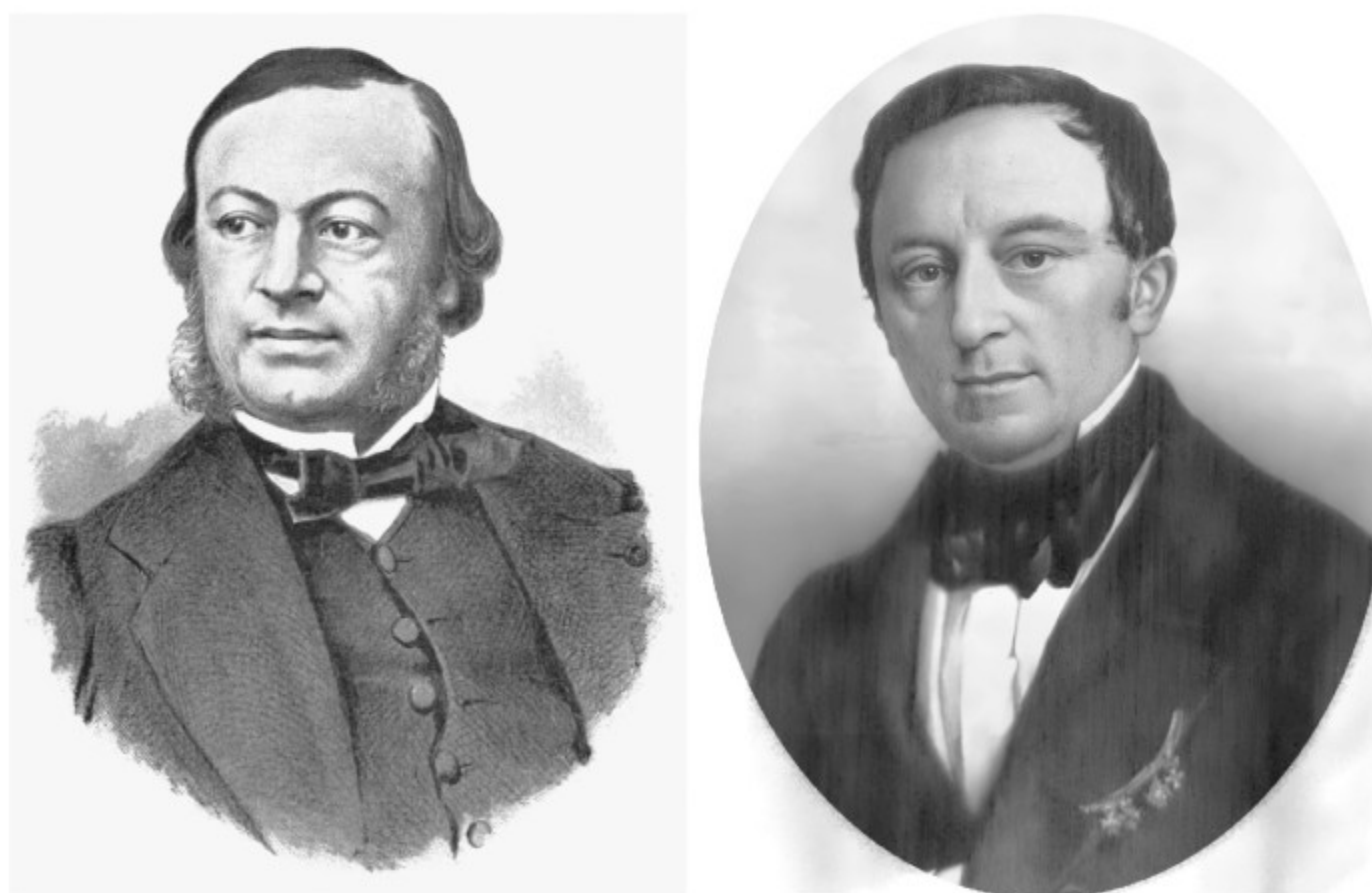

Fig. 4.4. Primii medici în accepțiunea medico-legală a termenului: Ambroise Paré (STÂNGA), chirurg a patru regi, și Paolo Zacchia (DREAPTA), medic a doi papi, ultimul înfățișat într-o gravură târzie de Gregorio Cleter (1813-1873).

ca apoi să fie fundamentată pe baze științifice în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, odată cu integrarea medicinei legale în învățământul universitar medical¹⁵. Din această epocă datează lucrarea lui Fortunato Fidelis (1550-1630) *De Relationibus Medicorum. Libri Quator*, publicată la Palermo în 1602, care poate fi considerată drept un prim tratat de medicină legală. Primul medic care a folosit denumirea de „medicină legală” în modul sistematic pe care îl cunoaștem azi a fost italianul Paolo Zacchia (1584-1659), medic al papilor Inocențiu al X-lea și Alexandru al VII-lea, consultant al Tribunalului Apostolic Eclesiastic (Sacra Rota Romana) și un savant multilateral, de vocație renescentistă. Practic, el a fost cel care a condus sistemul medical de la Vatican în perioada respectivă. Enciclopedismul lui i-a conferit numele de „Omniscius” (Omniscient). În cele nouă volume ale tratatului *Questiones medico-legales*, apărute într-un interval de trei decenii, între 1621 și 1651, el abordează capitole, astăzi clasice, ale medicinei legale, la care anexează și 85 de păreri canonice și decizii ale Sacra Rota Romana. Zacchia a contribuit la dezvoltarea rațională a jurisprudenței medicale și a combătut superstițiile și concepțiile magice în explicarea maladiilor. A fost preocupat de fiziologie, de obstetrică și ginecologie, și nu în ultimul rând de probleme psihiatrice precum diferențierile diagnostice între simulări și psihoze, cu implicații juridice¹⁶.

Până la Revoluția Franceză din 1789, cadrul procedural penal nu era favorabil dezvoltării expertizelor medicale (dezbaterile erau adesea secrete, acuzatul fiind lipsit de apărare, iar mărturia inculpatului, considerată „regina probelor”, era adesea smulsă prin amenințare, tortură etc.). În secolul al XIX-lea, procedura judiciară încetează să mai fie secretă și devine publică, motiv pentru care opiniilor experților li se solicită o cât mai mare rigoare, imparțialitate, cinste și probitate științifică¹⁷. Dezvoltarea unei categorii de specialiști în medicina legală a exercitat la rândul ei o influență reciprocă asupra dezvoltării concepțiilor de drept și procedură juridică. Spre exemplu, alienatul mintal – bolnavul psihic – scapă de rigorile justiției, pruncuciderea ajunge să beneficieze de o pedeapsă mai blândă decât omorul, anomaliile sexuale beneficiază de o interpretare mai coerentă. Specializarea și-a pus amprenta și asupra îmbogățirii și diversificării probelor științifice utilizate în cauzele judiciare, de exemplu în stabilirea cauzei morții, a identității persoanei, a filiației, a elucidării mecanismelor diverselor vătămări și crime¹⁸. În învățământul medical, medicina legală apare mai întâi ca o disciplină secundară, predată în cadrul altor catedre (precum anatomia patologică, igiena, toxicologia sau psihiatria), iar o serie de medici cu alte specializări au contribuit esențial în dezvoltarea medicinei legale. Iată câteva exemple: la Paris, Mateo Joseph Orfila (1787-1853), apoi Alphonse Devergie (1798-1879) au

Fig. 4.5. STÂNGA: Auguste Ambroise Tardieu (1818-1879) de la Paris și DREAPTA: Johann Ludwig Casper (1796-1864) de la Berlin, doi dintre savanții prin a căror activitate medicina legală ajunge să devină, spre mijlocul secolului al XIX-lea, o „știință exactă” a morții.

fost concomitent profesori de chimie, respectiv de dermatologie și de medicină legală; Auguste Ambroise Tardieu (1818-1879) a fost patolog, igienist și medic legist cu preocupări sistematice de psihiatrie judiciară; Paul Camille Brouardel (1837-1906), la Paris, și Alexandre Lacassagne (1843-1924), la Lyon, s-au ocupat de probleme de igienă și medicină socială, pe lângă cele de medicină legală. Astfel, medicul legist ajunge să aibă o vocație complexă, îmbrățișând o gândire holistică în virtutea unui adevărat enciclopedism medical, unică de altfel printre ramurile medicinei¹⁹. În statele germanofone, pe lângă legăturile medicinei legale cu igiena, se consolidează orientarea anatomică și morfopatologică. Sunt editate cărți de diagnosticare medico-legală bazată pe autopsia cadavrului: în 1858, de către berlinezul Johann Ludwig Casper (1796-1864), și, ulterior, atlasul de medicină legală publicat la Viena în 1878 de Eduard von Hofmann (1837-1897). Această orientare a fost continuată de Albin Haberd (1868-1933) la Viena, de Fritz Strassmann (1858-1940) la Berlin și alții²⁰.

*

Primele elemente de medicină legală și psihiatrie din Țările Române le aflăm în epoca barocă, în codexurile de legiuri ale domnitorilor Vasile Lupu și Matei Basarab: *Cartea românească de învățătură de la Pravilele împărătești*, tipărită la Iași în 1646, și *Îndreptarea legii*, tipărită la Târgoviște în 1652²¹.

În spiritul reformei legislative din Țările Române din acea perioadă, Vasile Lupu, la Iași, a alcătuit în 1646 o serie de legi preluate din legiurile străine, în special din cele italienești, cuprinse sub denumirea *Despre giudețul nebuniilor*²². Corpusul juridic are o titulatură... barocă:

Cartea românească de la Pravile împărătești și de la alte giudeațe cu dzisa și cu toată cheltuiala lui Vasile Voivodul și domnul Țărâi Moldovei, di[n] multe scripturi tălmăcită di[n] limba ileanească pre limba românească, în tiparul domnesc s-au tipărit în Mănăstirea a Trei Svetitele în Iași de la Hristos 1646, cine va ceti să-nțeleagă...²³.

Câteva precizări tehnice: cine va citi... va trebui să înțeleagă gândirea juridică și medico-legală din epocă. Găsim aici instrucțiuni pentru judecători privitoare la infracțiunile săvârșite cu violență, nebuni, nebunie și simulare în general. Pravila lui Vasile Lupu nu este o lucrare originală, ea având ca izvoare legea agrară bizantină de la sfârșitul secolului al VII-lea și începutul celui de-al VIII-lea, redactată în vremea lui Leon al III-lea Isaurul, precum și o traducere în limba română efectuată de logofătul Eustratie Dabija din Brăila după un text grecesc, care prelucrează opera juristului italian Prospero

Farinacci sau Farinaccius (1544-1618), *Praxis et Theoricae criminalis*, scrisă în limba latină și tipărită, sub mai multe titluri și în mai multe ediții, la Veneția între 1589 și 1613, apoi la Roma și Lyon în 1613-1620. Pravila cuprinde două părți: o primă parte, „împărțită” pe pricini (capitole), având 252 articole; a doua, în care materialul este împărțit în „glave” (capitole), având 1002 articole. În acest context, intervine aspectul iresponsabilității penale, lăsându-se la aprecierea judecătorilor să rezolve aspectele care rezultau din aceasta:

A cincea pricină pentru carea se îndeamnă giudețul a mai micșura cercetarea celui vinovat, iaste aceasta, când nu-i omul cu toată mintea, ce să dzice eșit den fire-i, nebun, de vreamă ce învață și pravila: omul ce va fi dennafară de minte, macar ce greșeală are face, nu să va certa. Nebunul și cel dennafară de minte de să va înțelepți cândva, nu să va certa pentru greșeale ce-au făcut la nebuniia lui²⁴.

În aceste paragrafe juridice este stipulată nonimputabilitatea sau micșorarea pedepsei alienatului psihic care își omoară fiul pe fondul nebuniei. Un alt paragraf sugestiv este cel care scoate în evidență iresponsabilitatea alienaților din punct de vedere psihic și, în special, a psihoticilor maniaco-depresivi și epileptici, pe care legea îi absolvă de orice pedeapsă dacă crima sau infracțiunea a fost comisă în timpul crizei, lăsându-le intactă toată responsabilitatea în perioada intercritică:

Cela ce-i când și când nebun iară nu în toate zilele, cum s-ar dzice patru luni iaste nebun și cinci, șease luni iaste înțelept, acesta feal de va face vreo greșală în vremea nebuniei lui, nu să va certa, iară de va greși la vremea ce iaste înțelept, atunce să va certa tocma, după cum scrie pravila, ca și fiecine; iară de va fi lucrul împărechiat, oare nebun au fost au ba, când au făcut acea greșală, atunce stă în mintea giudețului să cunoască de pre lucrurile ce vor fi fost pren pregiurul acei greșeale²⁵.

De asemenea, pravilele aveau prevederi cu privire la simularea bolilor psihice și anume că acela care simulează nebunia va fi pedepsit și, pentru ca judecătorul să-l recunoască, i se va pune „chestiuni” numeroase și variate și se va recurge la vraci (medici, lb. slavă), care singuri au darul a ști dacă cineva e nebun sau nu. Putem vorbi aici despre o examinare psihiatrică ce exprimă caracterul special al expertizei bolnavilor „ieșiți din fire”. Tot în același sens, cel ce sfătuia pe un nebun să omoare era pedepsit, dar nebunul, nu. Sunt prevăzute totodată și un fel de „măsuri de siguranță” medicală (un fel de internare obligatorie), sub forma unui început de asistență socială a nebuniei și de privare condiționată de libertate a alienatului atât timp cât durează nebunia: